

Abe Bonnema Lezing 2024

Rijksmuseum Amsterdam

7 december 2024

Boeiende architectuur uit België?

Het architecturaal middenveld als drager van een nieuwe bouwcultuur

Prof. dr. Sofie De Caigny

Gastprofessor Faculteit Ontwerpwetenschappen Universiteit Antwerpen

Gastprofessor Faculteit Architectuur en Kunst Universiteit Hasselt

Voorzitter Commissie Omgevingskwaliteit en Cultureel Erfgoed voor de stad Rotterdam

Honorary Fellow RIBA

Geachte bestuursleden van de ir. Abe Bonnema Stichting, in het bijzonder mevrouw Marcella Bonnema,

Geachte leden van de jury van de Abe Bonnema Prijs,

Geachte genomineerden voor de Abe Bonnema Prijs voor Jonge Architecten,

Geachte mijnheer Guido Bouw van het Rijksmuseum,

Waarde collega's liefhebbers van de architectuur,

Mijn oprechte dank gaat naar de bestuursleden van de Stichting Abe Bonnema voor de eervolle uitnodiging. Die uitnodiging werd begeleid door een interessante duiding vanuit de Stichting: "We zijn verwonderd over zoveel mooie gebouwen uit België die de laatste jaren gepubliceerd worden, maar evenzeer over de plaats van jonge architecten daarin." De vraag is bijzonder op zijn plaats bij deze editie van de Abe Bonnema Prijs voor Jonge Architecten.

'how Belgian buildings went from joke to genius'

Het klopt dat internationale architectuurcritici en curatoren België ontdekt hebben, getuige de vele nominaties van Belgische projecten bij internationale prijzen als de Mies Van der Rohe Award, de European Price for Public Space of de erkenning via de Zilveren Leeuw op de Biënnale van Venetië die jonge Belgische bureaus recent te beurt viel. Aan gerenommeerde scholen als ETH Zürich, EPFL Lausanne en Harvard GDS bekleden architecten uit België prestigieuze leerstoelen. De architectuurpers blijft niet achter in dit verhaal en ze bespreekt architectuur uit België breed en vaak lovend. Uiteenlopende internationale vak wijdden themanummers aan architectuur uit België en The Guardian kopte in 2022 'The Flanders Phenomenon: how Belgian buildings went from joke to genius'.

De voorbije 20 jaar zag ik de reputatie van België als architectuurland kantelen. Geen groot overzichtswerk over architectuur uit de 20ste eeuw vermeldt België afgezien van Victor Horta en Henry van de Velde. Van een architecturale woestijn groeide het uit tot een plek met een positieve reputatie op het vlak van architectuur. Het fascineert me dat niet altijd dezelfde architecten gepubliceerd worden. Recent plaatste Casabella in een themanummer een aantal relatief jonge Belgische architecten voor het voetlicht. Ook stel ik een verbreding van de geografische focus vast. Waar die aanvankelijk vooral op Vlaanderen was gericht, komen nu ook bureaus uit Brussel en Walonië aan bod. Die voortdurende verjonging en verbreding doet vermoeden dat er iets boeiends aan de hand is. Het houdt de belofte in dat België meer zou kunnen zijn dan de volgende modieuze golf die door de internationale architectuurpers rolt en dat er zich een vruchtbare architectuurcultuur gevormd heeft.

Sinds enkele jaren onderzoek ik hoe die cultuur kon ontstaan en welke waarden eruit spreken. Ik doe dat als een *embedded journalist*. De voorbije 20 jaar maakte ik immers deel uit van die architectuurecultuur. Tegelijkertijd tracht ik als curator van tentoonstellingen, schrijver, onderzoeker en lesgever met kritische afstand te kijken naar het recente verleden. Op de dia's ziet u enkele van de projecten waaraan ik de voorbije jaren werkte, waaronder de tentoonstelling *'De Wonderjaren in maquettes'*, de tentoonstelling en publicatie *Maatwerk/Massarbeit* over architectuur uit Nederland en Vlaanderen in het Deutsches Architekturmuseum in 2016 en het boek *Autonomous Architecture in Flanders* waarvan ik co-editor was. In 2021 cureerde ik samen met Petrus Kemme de tentoonstelling *Coming of Age* over architectuurwedstrijden in Vlaanderen en Brussel de voorbije 40 jaar.

In deze projecten viel het me op hoe de voorbije decennia niet alleen de blik van buitenaf over het Belgische architectuurklimaat kantelde. Ook de perceptie van binnenuit keerde van moedeloosheid naar voorzichtig optimisme. Architectuurcriticus Geert Bekaert zei bijvoorbeeld in 1987: 'Architectuur kan niet steunen op architectuurecultuur in België.' In 2012 stelde Christoph Grafe als toenmalig directeur van het Vlaams Architectuurinstituut dat Vlaanderen de meest rijke en vitale architectuurecultuur van Europa had. Dat zelfbewustzijn was nieuw. Een jaar later noteerde Tony Fretton in het tijdschrift 2G: 'The real challenge facing an architect in Belgium today lies in the presence of an architectural culture rather than its absence.' Wat is er gebeurd tussen de jaren 1980 en de jaren 2010? Ik neem u graag in sneltreinvaart mee langs een stukje recente Belgische architectuuregeschiedenis om te landen bij de hedendaagse context waarin ontwerpers werken.

Mijn verhaal start in 1974. Toen studeerde een groep architecten af die ambitie had, die geïnteresseerd was in het geheugen van de architectuur en die benieuwd was naar wat er in het buitenland gebeurde. Na hun diplomering werden ze echter wakker in een architecturaal niemandsland: geen opdrachten voor jonge architecten zonder politieke connecties, geen lezingen of tentoonstellingen over architectuur en geen beleid over monumentenzorg noch visie op bouwcultuur. Zonder werk en geld maar met veel tijd en intellectuele honger bouwden ze aan een eigen referentiekader en netwerk. Twee van hen, Marc Dubois en Christian Kieckens, richtten in 1983 de Stichting Architectuuremuseum op. Een kleine vzw met een ronkende naam, maar zonder officiële erkenning of middelen. Vanuit een intrinsiek engagement organiseerden ze reizen, lezingen, publicaties en tentoonstellingen over het werk van generatiegenoten. Nietsvermoedend legden ze de fundamenten van de latere architectuurecultuur.

Ze zagen hoe Duitsland in 1982 zijn Architectuuremuseum kreeg in Frankfurt. Bovenal volgden ze op de voet hoe in Nederland plannen voor een architectuureinstituut werden gesmeed en hoe men er niet bevreesd was om met jonge beloftevolle architecten in zee te gaan. De bravoure en het lef die uitgingen van wat in Nederland gebeurde, inspireerde. De banden waren overigens nauw. In de redactie van Wonen TABK zaten verschillende Vlamingen en jonge Belgische architecten waren aan de slag bij Nederlandse bureaus.

Mede door de Belgische staats hervorming in de jaren 1990 zette de ommekeer zich in. Vlaanderen kreeg meer bevoegdheden en jonge architecten braken in de nieuwe administratie van de pas opgerichte Vlaamse overheid in. In 1991 overtuigden ze de Vlaamse minister van Cultuur om deel te nemen aan de Architectuurbiënnale van Venetië. Er kwamen Open Monumentendagen. Stéphane Beel kreeg als eerste architect de cultuurprijs van de Vlaamse Gemeenschap en het eerste Jaarboek Architectuur Vlaanderen verscheen in 1994. Slim en doortastend pleitten deze architecten voor een architectuurinstituut naar Nederlands model én voor een Bouwmeester die een wedstrijdcultuur zou installeren met kansen voor jonge architecten. Ze timmerden van onderuit aan een architectuurbeleid.

Het was minister Wivina Demeester die de signalen capteerde en in 1999 de Vlaams Bouwmeester oprichtte. Bob Van Reeth nam als eerste het vijfjarig mandaat op. Twee jaar later zag ook het Vlaams Architectuurinstituut het licht. Aanvullend ontplooiden zich een divers veld aan spelers die inzetten op goed opdrachtgeverschap en op sensibilisering bij het brede publiek voor ruimtelijke kwaliteit. Stadsbouwmeesters in Antwerpen, Brussel, Gent en Charleroi, lokale en regionale kwaliteitskamers en culturele architectuurorganisaties kregen voet aan de grond.

‘Building a Middle Ground’

Terugkijkend noem ik de jaren 1980 en 1990 de broedperiode van de architectuurcultuur die vanaf de jaren 2000 werd geïnstitutionaliseerd. Vanaf de jaren 2010 brak een nieuwe fase van internationalisering aan. We zijn meer dan 3 decennia verder, balansen worden opgemaakt. Gaat het wel zo goed met de architectuur uit België als de buitenlandse aandacht doet geloven? Geen project zo geschikt om ruimtelijke kwaliteit in al zijn veelzijdigheid te onderzoeken als het Architectuurboek Vlaanderen. Sinds 1994 verscheen het Jaarboek tweejaarlijks. In 2012 veranderde de naam naar Architectuurboek Vlaanderen maar het format en de methodiek bleven ongewijzigd. Telkens gaat een multidisciplinaire redactieraad op pad om projecten te bezoeken. Daarbij spreken de redactieleden vooral met opdrachtgevers en gebruikers. Die werkwijze wijkt sterk af van hoe internationale tijdschriften en prijzen werken, daarvan gaan recensenten en juryleden zelden ter plaatse. Ze werken met de beelden en teksten die ze van ontwerpers ontvangen, waardoor hun blik uiteraard wordt gestuurd.

Vanuit mijn functie als directeur van het Vlaams Architectuurinstituut was ik de voorbije vier afleveringen hoofdredacteur van het Architectuurboek Vlaanderen. Wetende dat voor elke editie van het boek ongeveer 400 projecten worden ingezonden waarvan de redactie er meer dan 100 bezoekt, heb ik dus de voorbije jaren meer dan 500 gebouwen bezocht, ervaren, overdacht en bediscussieerd. Ik deel graag enkele observaties met u.

1/ Tijdens de tochten langs Vlaamse wegen om jaarboekprojecten te bezoeken met de redactie was de echo van Renaat Braem nooit ver weg. Hij noemde België in 1968 Het lelijkste land ter wereld. Braem klaagde het gebrek aan ruimtelijke ordening aan, met rampzalige gevolgen voor de leefomgeving van mensen, dieren en planten. De situatie werd er niet beter op de voorbije decennia. Door toegenomen rijkdom, autobezit en bevolkingsgroei werd alsmaar

meer open land aangesneden. Bovendien decentraliseerde de Vlaamse overheid recent systematisch het ruimtelijk beleid, waardoor belangrijke beslissingen lokaal genomen worden. De impact op de dorpen, de klimaatadaptatie en de open ruimte is desastreus. Ook ontwikkelaars hebben ondertussen machtige posities. Vooral in dorpen en kleinere steden staat het ambtelijk apparaat vaak zwak tegen de bodemloze financiële honger en de batterij juristen die ontwikkelaars onder de arm nemen.

Toch zijn er lichtpunten. Waar een middenveld actief is, gebeuren wonderlijke zaken. In de voorbije edities van de jaarboeken zijn de projecten waarbij het middenveld betrokken was opvallend in de meerderheid. Met dat middenveld duid ik op het amalgaam aan actoren dat in de jaren 1990 en 2000 ontstond, waaronder lokale architectuurorganisaties, kwaliteitskamers, stadsbouwmeesters en de Vlaams Bouwmeester. Het middenveld ondersteunt publieke en private opdrachtgevers bij het genereren van meer ruimtelijke kwaliteit. De spelers van het middenveld opereren onafhankelijk van elkaar en hebben een eigen mandaat, instrumenten en werkingsgebied, maar ze delen één gemeenschappelijke focus: ze richten zich op goed opdrachtgeverschap en zetten daarbij in op het scherp krijgen van de vraag. Ze bemiddelen tussen de programmatorische eisen van opdrachtgevers op korte termijn en de ecologische en brede maatschappelijke betekenis van projecten op lange termijn. Ze zijn internationaal vernetwerkt om zich te voeden met nieuwe ideeën, maar ze staan met hun voeten in de modder.

Via dialoog en ontwerpend onderzoek koppelen ze mobiliteitsvraagstukken, woonbeleid, circulariteit, herbestemming, monumentenzorg, de aanleg van de publieke ruimte, open ruimtebeleid en verzuchtingen van landbouw- en natuurverenigingen aan elkaar. Ze zetten in op ruimtelijke rechtvaardigheid en op regeneratieve architectuur. Tegenover de regelgeving die maatschappelijke vraagstukken met een ruimtelijke component in bestuurlijke silo's van elkaar scheidt, hanteert het middenveld een integrale visie. Die landt vervolgens in concrete projecten die het verschil maken.

Vorige week was ik bij de afscheidsviering van Kristiaan Borret als Brusselse Bouwmeester. Hij lanceerde daarbij het boek soft power. Hard power is de regelgeving. Mochten de regels volstaan om ruimtelijke kwaliteit te realiseren, zou de wereld rondom ons er beter uitzien. Soft power is het spel dat het middenveld speelt. Ze bemiddelen, verbeelden scenario's waarin verschillende aanspraken op de ruimte elkaar versterken en ze investeren gespreks- en onderzoektijd in de vraag van de opdrachtgever. Bovenal blijven ze beklemtonen dat architectuur veel meer is dan een economische activiteit door beleidsmakers en opdrachtgevers er onophoudelijk op te wijzen dat architectuur in essentie een sociale en culturele discipline is. Daarbij gaat het middenveld speculatieve coalities aan en neemt het berekende risico's. Zo stimuleren ze echte vernieuwing door kansen te geven aan jonge bureaus die niet op automatische piloot kunnen varen. Er wordt niet kritiekloos aanvaard dat wie al 10 scholen heeft ontworpen, de beste keuze is voor een nieuwe school. Net wie onbeschreven aan de meet komt, kan vormgeven aan interessante nieuwe inzichten.

2/ Dat brengt me bij de tweede observatie. Die betreft de positie van de jonge architecten. De architectuurcultuur werd van onderuit opgebouwd door jonge architecten. Dat is niemand vergeten en raakte in het DNA van de architectuurcultuur verankerd. Sinds de jaren 1990 zijn er onafgebroken tentoonstellingsreeksen voor jonge architecten, waarvan u er eentje ziet op de slide. In de tentoonstellingsreeks Tafelzetting tonen architecten onder de 30 jaar op het voorplein van het Vlaams Architectuurinstituut hun werk.

Er zijn ook bijzondere instrumenten om jonge ontwerpers toegang te geven tot publieke opdrachten. Het allereerste instrument dat de Vlaams Bouwmeester in 1999 installeerde is de meesterproef. Daarin werkt de bouwmeester samen met een publieke opdrachtgever de projectdefinitie uit, waarna pas afgestudeerden onder begeleiding voorstellen uitwerken. Een professionele jury kiest de meest innovatieve voorstellen die daadwerkelijk uitgevoerd worden. U ziet beelden van de meesterproef uit 2022 waarin jonge ontwerpers sociale huisvesting konden realiseren. Daarnaast worden in Antwerpen, Gent en Brussel poules van jonge, kleine tot middelgrote bureaus samengesteld voor beperkte stadsprojecten. De toewijzing gebeurt via een mini-competitie tussen 3 ontwerpers uit de poule. Het idee is dat ze zo publieke opdrachten in de vingers krijgen om daarna kansrijker te worden bij andere wedstrijden.

Ook in de Open Oproep – de wedstrijd in twee fasen die de Vlaams Bouwmeester inricht – maken jonge architecten kans. De Open Oproep gaat ervan uit dat de meeste publieke opdrachtgevers zoals schooldirecties, lokale overheden of museumdirecteuren slechts één keer in hun loopbaan bouwheer zijn. De bouwmeester en zijn team staat hen bij in het ontwikkelen van een projectdefinitie die de visie, noden, maatschappelijke en culturele ambitie van de opdrachtgever verwoordt. Het team van de bouwmeester ondersteunt de opdrachtgever met andere woorden om de vraag juist te krijgen. Die vraag gaat veel verder dan het programma van eisen. Ze zet in op de lange termijn en op de maatschappelijke meerwaarde die het project moet genereren. Vervolgens publiceert de bouwmeester de Europese aanbesteding, zit de Bouwmeester de jury voor de architectenkeuze voor en selecteert een externe architect-expert om de jury te versterken.

Gesprekken over architecturale kwaliteit in België gaan dus veelvuldig over dat middenveld. Er is een gedeelde overtuiging dat kwaliteit niet uit de lucht komt vallen, niet uit het hoofd van een ontwerpend genie wordt geboren maar dat kwaliteit gegrond is in de humuslaag van de architectuurcultuur. Wat ik hier zeg is niet nieuw. Recent nog maakte Dirk Somers van Bovenbouw Architectuur Jan Peter Wingender erop attent: ‘In Nederland kijken jullie te veel naar de vruchten van architectuur en te weinig naar de ondergrond waar die vruchten op groeien.’

Dirk Somers won de wedstrijd die ik als commissaris van het Belgisch paviljoen in Venetië uitschreef voor de Architectuurbiënnale van 2021. Hij ontwierp een maquettelandschap van projecten die omgaan met de complexe stedenbouwkundige condities in België: extreem smalle diepe kavels, schaalsprongen, complexe historische gelaagdheid en moeilijk te herbestemmen gebouwen waarvan het om ecologische of culturele redenen niet verantwoordbaar is ze te slopen. In de catalogus lieten we 9 stemmen uit het middenveld aan

het woord. Onder de titel 'Building a Middle Ground' gaan ze in op de strategieën van het middenveld die een bepalende rol speelden in het ontstaansproces veel van de projecten van het maquette-landschap.

3/ Een derde observatie betreft de aandacht voor context, ambacht en hergebruik. Tijdens de vele bezoeken voor het samenstellen van het laatste jaarboek vielen vier projecten me sterk op. Het betreft twee scholen, een park in Brussel en een zwempaviljoen. Ik analyseerde zowel het ontwerp, het bouwproces als de toe-eigening door gebruikers van deze projecten. Op basis daarvan schreef ik de tekst *Subtilitas*. Daarin argumenteer ik dat de transitie naar een duurzame bouwcultuur vraagt om een vierde waarde naast de drie waarden van Vitruvius. Die vierde waarde betreft de attitude van de architect, ik noemde ze *subtilitas*.

Ten eerste bestaat die architecturale attitude uit een vorm van neorealisme, of nog: het compromisloos aanvaarden van wat er al is. Architecten die dit pad bewandelen ontdekken dat wat aanvankelijk obstakels lijken, geschenken uit het verleden zijn waarmee een veel rijkere architectuur gemaakt kan worden. Dat neorealisme vraagt ten tweede het herontdekken van vaardigheden die eeuwenlang onderdeel uitmaakten van de architectuur maar die verloren gingen in de 20ste eeuw, waaronder het vuile, materiële werk. Dat vraagt een grote materiële geletterdheid, zowel op de bouwplaats, als wat de productie van materialen en hun mogelijkheden tot hergebruik betreft. Het vraagt ook dat ontwerpers een grotere kennis ontwikkelen over hoe materialen de ruimtelijke ervaringen van mensen beïnvloeden.

Tot slot behelst *subtilitas* het afkicken van het onophoudelijk innemen van ruimte en toevoegen van nieuwe materialen. De focus moet verlegd worden naar het vormgeven van wegsnijden, inpassen en verbinden. Geïnspireerd door het idee van de *Minimal Intervention* van Lucius Burckhardt houd ik in de tekst *Subtilitas* een pleidooi voor het radicaal omarmen van andere waarden in de architectuur. Dat vraagt een ander soort ambitie en houding van de architect, één die meer gericht is op continuïteit en dienstbaarheid dan op statements en grote concepten. Architecten moeten hier uiteraard ook de ruimte voor krijgen. In die context is het verschil tussen de rol van de architect in Nederland en in België relevant. In België volgen architecten het project tot 2 jaar na de oplevering. Ze staan elke week op de bouwplaats en houden zo voeling met elk detail van de uitwerking van het project. In kleine projecten is dat een absolute zegen. Bij grote projecten wordt dat dikwijls complex.

4/ Een laatste observatie betreft dan ook de schaal der dingen. Als er nauwer wordt gekeken naar de internationale interesse voor architectuur uit België, gaat de aandacht veelal naar relatief kleine projecten. Grote vastgoedspelers leken zich jarenlang te kunnen onttrekken aan de invloed van kwaliteitskamers. Ondertussen verkreeg de Brusselse Bouwmeester dat alle projecten vanaf 5000 vierkante meter, ook die in privaat opdrachtgeverschap, zijn advies moeten krijgen alvorens ze een omgevingsvergunning kunnen bekomen. Toch zijn grote ontwikkelingen dikwijls architecturaal ondermaats. Ik ervaar de architectonische en stedenbouwkundige degelijkheid van grote infrastructuurprojecten in Nederland als een verademing.

Het masterplan en de landbouwer

En dat brengt me bij het einde van dit verhaal. Zoals u weet ben ik ondertussen in Nederland actief. Mijn korte ervaringen over de grens overtuigen me dat er heel wat van elkaar te leren valt. In België kunnen we alleen maar dromen van de snelheid en dynamiek waarmee Nederland ruimtelijke processen op een efficiënte manier aanpakt. Omgekeerd heeft België ook iets te bieden. Er wordt veel minder gesloopt, de zoektocht naar een nieuwe esthetiek die compatibel is met de klimaatopgave, de aanstellingsprocedures voor jonge architecten, maar eigenlijk voor architecten *tout court* zouden een frisse wind door het Nederlandse architectuurveld kunnen laten waaien. De Belgische traagheid laat ook bijsturing toe. Nu de ruimtelijke uitdagingen in versneld tempo op ons afkomen, lijkt het opladen van bestaande processen met die extra complexiteit zelfs een must.

In zijn boek *Building and Dwelling* vergelijkt Richard Sennett het masterplan met een aanpak die gebaseerd is op de wijsheid van de landbouwer. In het masterplan is elke functie en elke plaats met elkaar verbonden, het systeem is performant maar gesloten. De aanpak van de landbouwer gaat ervan uit dat verschillende kolonies van hetzelfde zaadje met elkaar in concurrentie gaan. Afhankelijk van hoe ze op de context reageren zullen sommige het niet overleven, anderen zullen uitgroeien tot prachtige bloemen. De landbouwer genereert volgens Sennett een meer dynamische ecologie. U kan vermoeden welke associaties ik hierbij leg met mijn ene been in Nederland en het andere in België. Beide systemen hebben ontegensprekelijk sterktes maar ook eigen beperkingen.

Want vergis u niet: de Vlaams bouwmeester noch de andere middenveldspelers zijn wettelijk verankerd maar blijven afhankelijk van politieke wil om hen te bestendigen. Het voortbestaan van de Vlaams Bouwmeester hing in 2014 aan een zijden draadje toen de toenmalige Vlaamse regering onverwachts de afschaffing van de bouwmeester aankondigde. Een breed gedragen inspanning vanuit de hele architectuurgemeenschap heeft dit kunnen tegenhouden. Opnieuw werd bewezen dat het mogelijk is om van onderuit zaken in beweging te krijgen. Dat idee van samen sterk als één ontwerpgemeenschap is een erfenis uit de jaren 1980 en 1990 toen jonge architecten zelf de handen uit de mouwen staken voor een beter architectuurklimaat. Dat neemt niet weg dat we bij elke regeringsvorming de adem inhouden. De verankering van Welstandscommissies en de lange geschiedenis van de Rijksbouwmeester lijken in Nederland vastere grond onder de voeten te hebben, al is hun speelruimte duidelijker afgebakend en wellicht ook beperkter. Hoe dan ook, gezien de complexiteit van de ruimtelijke uitdagingen waar we voorstaan, meen ik dat we beide modellen nodig hebben en liefst tegelijkertijd. Ik hoop daar de komende jaren aan te kunnen bijdragen in twee richtingen.

Het lijkt me vanzelfsprekend dat jonge ontwerpers daarin kansen krijgen of zelfs het voortouw in moeten kunnen nemen. De uitdagingen op het vlak van inclusie, woonbeleid en ecologie zijn zo groot in de architectuur, dat we echte vernieuwing nodig hebben. Ik hoor daarin de echo van zenmeester Suzuki: “De geest van de beginner heeft vele mogelijkheden, de geest van iemand die ervaren is, maar enkele”. Ik ben dan ook uiterst benieuwd naar de projecten van de genomineerden van vandaag en voel me zeer vereerd dat ik op een van de weinige Nederlandse initiatieven die jonge ontwerpers ondersteunt, het woord mocht nemen.

Hartelijk dank voor uw aandacht.